

بررسی تطبیقی طرح و نقش منبر مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان^۱

طیبه دهقانی* / صمد سامانیان**

چکیده

در صنایع دستی، نقوش همواره جایگاه خاصی داشته‌اند؛ از آثار منقوش بر سفالینه‌های تمدن‌های کهن گرفته تا دست‌ساخته‌های امروزی. در این میان، مطالعه تطبیقی نقوش منبرها و روابط بین آنها، علاوه بر شناسایی ارزش این آثار، زمینه‌ساز پژوهش‌های دیگر نیز خواهد بود. این پژوهش بر آن است تا چگونگی و میزان ارتباط بین طرح‌ها و نقوش منبر مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان را - که در قرن هشتم هجری ساخته شده - تبیین نماید. این پژوهش با روش توصیفی - تطبیقی تدوین شده و داده‌ها را با مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری نموده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد ساختار کلی طراحی و کتیبه دو منبر از الگویی واحد پیروی می‌کنند و از نظر طرح و نقش اسلیمی، ختایی و هندسی دارای یک قالب مشترک هستند اما به لحاظ ظرافت طراحی، همسان نیستند که، تفاوت‌های موجود را باید در شیوه و سبک هنرمندان دانست.

واژگان کلیدی

منبر، مسجد جامع نایین، مسجد جامع سوریان، نقش، منبت.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی است که نگارنده اول تحت عنوان «بررسی نقوش منبر مساجد جامع نایین و سوریان و مقایسه آن با نقوش محراب‌های گچ‌بری قرن هشتم» به راهنمایی نگارنده دوم نگاشته است.

*. کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

tayebeh3924@yahoo.com

samanian_s@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۹۳/۰۹/۰۶

** دانشیار دانشگاه هنر تهران.

تاریخ دریافت: ۹۳/۰۴/۰۴

طرح مسئله

در قرن هشتم هجری ایران سرزمینی بود که هنرمندان و صنعت‌گران آزموده در آن فراوان بودند. در این دوره عناصر تزئینی ایلخانی، بر فعالیت‌های هنری ایران و هنرهای ظریف آن زمان مانند هنرهای چوبی، بسیار اثرگذار بوده است. منبرهای چوبی یکی از مهم‌ترین آثار دوره اسلامی در ایران است که خلاقیت، نوآوری و زیبایی‌های هنر کار با چوب را به نمایش می‌گذارد. صنعتگران مسلمان با الهام از رهنمودها و شیوه زندگی پیامبر اکرم ﷺ به آفرینش آثار می‌پرداختند. تلفیق توانایی آنها با خلاقیت‌های بصری نظیر تعادل، تناسب، توازن و تقارن، منجر به خلق برخی شاهکارهای هنری شده است. دو منبر «مسجد جامع نایین» (۷۱۱ ق) و «مسجد جامع سوریان» (۷۷۱ ق) از این دست آثارند. به دلیل اهمیت نقوش مثبت منبرها، می‌تواند تا نقوش به کاررفته در این آثار - که مهم‌ترین پیام شکلی را به مخاطب القا می‌کنند - بررسی شوند. از این رو، آنچه در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفته، شناخت و تطبیق طرح‌ها و نقوش مثبت منبر مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان است.

منبر و جایگاه آن در فرهنگ اسلامی

پس از رحلت پیامبر گرامی اسلام ﷺ، «تبلیغ» به‌ویژه در شکل «خطابه» و «منبر»، یکی از ابزارهای اصلی انتقال معارف اسلامی بود. خطبه‌های ارزشمند امام علی علیه السلام، سخنان گهربار ائمه معصومین در مناسبت‌های مختلف و تشکیل جلسات علمی و موعظه، مبین این اهتمام است. واژه «منبر» به‌معنای محل بلند و مرتفعی است که خطیب یا واعظ بر بالای آن رفته، با مردم سخن می‌گوید.^۱ معادل فارسی این واژه، کرسی^۲ و معادل انگلیسی آن «pulpit» است. درخصوص این واژه، بیرجندی - مؤلف کتاب کبریة الاحمر -^۳ چنین می‌نویسد: «منبر به کسر میم از ادوات ارتقا و بلندی است؛ محلی است به غایت محترم؛ چه شرافت مکان و زمان تابع شرافت آن عملی است که در آن و بر آن واقع می‌شود و [تابع] آن حالی [است] که در آن حلول می‌کند، و معلوم است که خداوند، خلق نفرموده افضل از آنچه در منابر باید به خلق برسد، و نیز [منبر] در اسلام از برای افضل

۱. الزیارت و دیگران، المعجم الوسیط، ص ۹۰۴.

۲. دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۳۹، ص ۱۱۹۳.

۳. «الکبریة الاحمر فی شرائط المنبر به کرات در ایران و هند به چاپ رسیده و به فارسی است. این کتاب به زبان اردو نیز ترجمه شده و در سال ۱۳۴۳ ق در هند چاپ شده است. اثر مذکور یکی از بهترین کتاب‌ها در موضوع آداب منبر به‌شمار می‌رود.

و اکمل مخلوقات گذارده شد.^۱ اهمیت منبر در دوره اسلامی باعث شد که از اعتبار و حرمت ویژه‌ای برخوردار شود و قداست بیشتری به مساجد ببخشد. حاکمان و فرمانروایان منبرهای خود را نماد قدرت و اقتدار می‌دانستند؛ تا جایی که رسمیت یافتن هر شهری منوط به داشتن منبر در آن بود.^۲ منبر اگرچه از نظر کاربردی، مشابه کرسی یا صندلی اسقف (Ambo)^۳ و یا حتی اورنگ شاهان است، از نظر معنوی متمایز از آنهاست؛ چراکه آن، جلوه‌گاه وظایف پیامبر اکرم ﷺ بوده است. به واقع از همین روست که منبر از حرمت خاصی برخوردار بوده است.^۴

شکل‌گیری منبر به صدر اسلام بازمی‌گردد آن مکانی بوده که پیامبر اکرم ﷺ بر فراز آن می‌نشست و وحی الهی را به مردم ابلاغ می‌نمود. سمهرودی^۵ به نقل از روایتی می‌نویسد: «چون حضرت رسول اکرم ﷺ مسجد را بنا کردند، در حالت ایستاده ایراد خطبه می‌نمودند. خطبه‌های پیامبر اکرم ﷺ گاهی طولانی می‌شد و این امر برای پیامبر اکرم ﷺ مشقت داشت، تا اینکه تنه درخت خرماي خشکی را آوردند که بر آن تکیه می‌نمودند و روی به سوی اصحاب موعظه می‌نمودند و پیام خدا را به گوش حاضرین در مجلس می‌رساندند. روزی شخصی از مدینه به مجلس وارد شد و به اطرافیان پیامبر ﷺ پیشنهاد داد اگر پیامبر ﷺ بپذیرند، من چیزی خواهم ساخت که در هنگام خواندن خطبه، امکان ایستادن و نشستن هر دو میسر باشد. این مطلب به پیامبر ﷺ منتقل شد. پیامبر ﷺ قبول کردند. او منبری ساخت [و] پیامبر ﷺ بر فراز آن درآمدند.»^۶ اگرچه منبر میان اعراب مرسوم نبوده است، از آن پس حضرت محمد ﷺ از منبر برای آموزش مردم نیز استفاده کرد. در تاریخ‌های بعدی منابر جدیدی در مساجد برپا شد. «گفته شده که معاویه در سفر مکه، منبر خود را که شش پله داشت، همراه برده و در جشن‌های محلی از آن استفاده می‌کردند.»^۷ بنابراین باید گفت

۱. بیرجندی، کبریت الأحمر فی شرائط المنبر، ص ۲.

۲. بنگرید به: گل محمدی، تاریخچه منبر و جایگاه آن در اسلام، ص ۴۴ - ۳۹.

۳. هیلن براند، معماری اسلامی فرم و عملکرد و معنی، ص ۸۴.

۴. بورکهارت، هنر اسلامی، ص ۱۰۴.

۵. الشریف الامام نور الدین أبو الحسن علی بن عبد الله بن أحمد بن علی الحسنی السمهودی، (۹۱۱ - ۸۴۴ ق)، یکی از معروف‌ترین مؤلفین قرن نهم هجری است. وی در کتاب خود با نام *وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى* با استفاده از متون پیشین و داستان‌های مختلف به توصیف شهر مدینه، رویدادهای تاریخی، قبایل و مسایل مربوط به قبایل، مساجد و ... پرداخته است.

۶. السمهودی، *وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى*، ص ۳۸۹.

۷. به نقل از: گل محمدی، *تاریخچه منبر و جایگاه آن در اسلام*، ص ۴۰. یعقوبی، *تاریخ یثربی*، ج ۲، ص ۲۶۵.

این منبرها قابل حمل بودند و وجود آنها برای هر حاکمی که می‌خواست جماعت را مخاطب قرار دهد، به صورت یک ضرورت درآمده بود.

شکل معمولی منبر به عنوان محلی برای وعاظ و خطابه که در سمت راست محراب قرار گرفته و پله های آن مقابل نمازگزاران و حضار است، از اوایل اسلام تاکنون تغییرات اندکی کرده است. «منبر از ابتدا شکل به‌خصوصی پیدا کرد و همین شکل در تکامل بعدی کاملاً مشخص‌کننده بود: دو جانب مثلثی شکل و پله‌های باریکی در بین آنها، نزده و یک مدخل که بعدها هلال طاقی روی آن زده شد.»^۱ منبر ترکیبی از یک پلکان است که غالباً دارای دست‌انداز و سکویی کوچک در بالای آن است. این شکل ساده منبر در زمان سلجوقی دست‌خوش تغییراتی شد؛ بدین‌گونه که در بالای بلندترین پله، سرپناهی قرار داده شد و برابر پایین‌ترین پله نیز دری قرار گرفت.^۲ نخستین نمونه منبر عبارت بود از جایگاهی که پیامبر ﷺ در مسجدالنبی بر فراز آن برای مؤمنان موعظه می‌فرمود. برحسب برخی روایات، این کرسی دارای سه پله بود که پیامبر اکرم ﷺ بر سومین پله می‌نشست و پای خود را بر پله دوم می‌گذاشت. ابوبکر، نخستین خلیفه، بر پله دوم می‌نشست و پاهایش را بر پله اول می‌گذاشت. عمر، خلیفه سوم نیز بر پله اول می‌نشست و پاهایش را بر زمین می‌گذاشت.^۳

منبر مهتر که سه پایه به دست رفت بوبکر و دوم پایه نشست
(مولوی)

بوکهارت می‌نویسد: «کهن‌ترین منبرهای موجود دارای هفت تا یازده پله است و این افزایش پله را می‌توان به‌آسانی توجیه کرد. برحسب رسوم و آداب جاری، امام مستلزم است تا خطبهٔ روز جمعه را از یکی از پله‌های پایین منبر ایراد کند و پله‌های بالایی منبر به‌ویژه بالاترین آن، به یادگار و جایگاه پیامبر اکرم ﷺ همواره خالی نگاه داشته می‌شود و بسته به دانش و تقوای خطیب، پله‌ای به او تعلق می‌گیرد.»^۴

به همین دلیل به شکل اولیه منبر تعدادی پله اضافه شد تا سلسله مراتب و عاظ رعایت شود. پس از آن به مرور بر تعداد پله های منبر افزوده شد و اجزای دیگری نیز به آن اضافه گردید و

۱. کونل، منبر اسلامی، ص ۲۶.

۲. بوکهارت، منبر اسلامی، ص ۱۰۴.

۳. همان، ص ۱۰۳.

۴. بوکهارت، منبر اسلامی، ص ۱۰۴.

انواع تزیینات در آن به کار رفت. مثلاً عثمان در وهله اول از پارچه قبطی برای تزیین آن استفاده کرد.^۱

چنین می‌نماید که در سیر تکامل منبر در ابتدای کار برای پله‌های منبر نرده‌ای ساخته می‌شد؛ زیرا با ارتفاع گرفتن آن، خطر افتادن از بالای منبر نیز مطرح گردید. این نرده از کنار اولین پله شروع شده و به دور آخرین پله می‌چرخد و در واقع حصاری دور جایگاه نشستن خطیب می‌کشد. پس از این کار در آغاز اولین پله منبر و قبل از شروع نرده، دو ستون از طرفین پله بالا می‌آید که بیشتر برای تزیین است. بعدها روی این دو ستون را یک تیرک گذاشتند و حالت درگاهی به آن داده، سپس در این درگاهی و چهارچوبه، دری قرار دارند. در قدیمی‌ترین منابر دردار موجود، در مقابل اولین پله قرار گرفته است. بعضی گفته‌اند که در معماری عثمانی منبر به در مجهز شده و بالای آن سقفی به شکل مخروط یا گنبد پدید آمده است.^۲

همچنین تیتوس بوکهارت معتقد است: «در زمان سلجوقیان این پدیده ساده که بر شیوه تداوم سنت پیامبر ﷺ ساخته می‌شد، دارای سرپناهی بر بالای بلندترین پله و دری در برابر پایین‌ترین پله شده است.»^۳ با این توصیف می‌توان این نظریه را پذیرفت که در منبر، وجود در از زمان عثمانی مرسوم شده و ادامه همین بدعت به صورت یک سنت درآمده و بعدها جای در به جلوی اولین پله انتقال یافته است.

نظر به اینکه یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها و اصول هنر ایران، استفاده از مصالح بومی است که به آن خودبسندگی و یا اصطلاحاً «ایدی» (اینجایی) می‌گویند،^۴ استفاده از مصالح و مواد بومی دارای فواید متعددی است؛ از جمله اینکه از لحاظ اقتصادی بسیار مقرون به صرفه است و وابستگی ایجاد نمی‌نماید. علاوه بر آن در صورت آسیب یا تخریب، امکان مرمت و بازسازی نیز به راحتی فراهم است. شرایط آب و هوایی منطقه نیز در انتخاب مصالح مؤثر است، اما شاید نکته اساسی‌تر همگونی و متناسب بودن منبر با فضای اطراف، یعنی فضای داخلی مسجد و محراب باشد. بسیاری از منابر دوره نخستین اسلام قابل حمل بودند و این نشان می‌دهد که آن را از مواد سبک وزن و عمدتاً از چوب می‌ساختند. در ادوار بعد نیز چوب همچنان عمده‌ترین ماده برای ساخت منابر بوده است.

۱. نجفی، مدینه‌شناسی، ج ۱، ص ۱۵۶.

۲. آیت‌الله زاده شیرازی و دیگران، مساجد ایران، ص ۴۴.

۳. بوکهارت، هنر اسلامی، ص ۱۰۴.

۴. بنگرید به: پیرنیا، شیوه‌های معماری ایران، ص ۳۰ - ۲۵.

شناخت منبرهای مسجد جامع نایین^۱ و سوریان^۲

منبر مسجد جامع نایین (۷۱۱ ق)

از جلوه‌های هنر اسلامی در این مسجد، منبر گران‌بهای آن است.^۳ (تصویر ۱) درمورد تاریخچه این منبر به جز مشخصات ذکرشده در متن کتیبه‌های منبر - که نام واقف، سازنده و تاریخ ساخت آن را مشخص می‌سازد - نویسنده کتاب *تاریخ نایین* در این باب چنین آورده است: «بالجمله در مسجد جامع مزبور منبری است که صانع آن اهل کرمان بوده و اهالی معتقدند که سه منبر است در دنیا که شباهت تام به یکدیگر دارد: اول منبر مسجد مدینه الرسول، دوم منبر مسجد جامع نایین که هر دو به یک اندازه و از یک چوب و گوی، ساخت یک استاد است. سوم منبر مسجد گوهرشاد خراسان که به همین رنگ و سبک، ولی کوچک‌تر است.»^۴ وی در ادامه می‌گوید: حاج میر جلال‌الدین احمد،^۵ خطیب وقت مسجد جامع نایین در مراجعت از سفر حج دستور نقشه و ساخت این منبر را داده است. آن جناب با عمویش سید رکن‌الدین محمد به مکه تشریف برده است و نقشه منبر مسجد جامع را پس از مراجعت از این سفر داده و ساخته‌اند و هزینه آن را عقیف‌الدین، و کیل خرج امیر شمس‌الدین، از جانب ایشان داده و استاد کرمانی آن را ساخته است.» در اتصالات این منبر هیچ‌گونه میخی به کار

۱. مسجد جامع نایین از کهن‌ترین مساجد ایران به‌شمار می‌رود که در کنار حسینیه «باب المسجد» در محله «نایب المسجد نایینی» واقع است. مسجد جامع نایین از حیث نقشه مانند مساجد اولیه ایران دارای صحن چهار ضلعی، شبستان ستوندار و طاق‌های تیر است. (Peterson, Dictionary of Islamic architecture, ۱۲۲ p) عده‌ای زمان اولیه ساخت بنای مسجد را قرن دوم هجری می‌دانند (امینی، *مسجد جامع نایین*، ص ۱۰۶) و برخی نیز آن را به زمان عمر بن عبدالعزیز عجللی، بانی «صفه عمر» مسجد جامع اصفهان - که در حدود سال ۲۸۱ هجری حاکم اصفهان بوده - بازمی‌گردانند. (نیک‌نژاد، *نشریه اداره فرهنگ استان دهم*، ص ۲۷؛ رفیعی مهرآبادی، *آثار ملی اصفهان*، ص ۹۰۵) تاریخ بنای ساختمان مسجد نایین را حدود ۳۵۰ هجری می‌داند (پوپ، *سیری در هنر ایران از دوره پیش از تاریخ تا امروز*، ج ۸، ص ۲۶۵)

۲. سوریان در ۱۴۲ کیلومتری جنوب شرقی آباده و در ۵۶ کیلومتری راه اصفهان - شیراز قرار گرفته است. مسجد جامع سوریان در دو طبقه به مساحت تقریبی ۳۰۰ متر مربع ساخته شده است. در گذشته این مجموعه شامل مسجد، حمام، حسینیه و بازار بوده است. این بنا در زمان عضدالدوله دیلمی ساخته شده و در بافت قدیمی شهر قرار دارد. اگرچه این مسجد در دوران مختلف مورد بازسازی عمده قرار گرفته و قسمت‌هایی به آن افزوده شده، ساختمان اصلی مسجد و قسمت‌های داخلی گنبد که منقوش به آیات قرآنی است، از قرن ششم برجای مانده است. (ویلبر، *معماری تیموری در ایران و توران*، ص ۵۸۰)

۳. امینی، *مسجد جامع نایین*، ص ۱۰۶.

۴. بلاغی، *تاریخ نایین*، ص ۷۳.

۵. حاج میرجلال‌الدین احمد، از اعقاب نویسنده کتاب مذکور بوده است. وی را مبلغ مذهب تشیع در نایین دانسته‌اند.

نرفته است که این منتهای مهارت پیشه درودگری را می‌رساند.^۱ در این منبر از فن گره چینی «کام و زبانه»^۲ استفاده شده است. البته در دوره‌های بعدی بست‌های فلزی به آن اضافه شده که می‌توان در بعضی نقاط ملاحظه نمود. در کتب مختلف جنس این منبر را چوب «ساج» ذکر کرده‌اند، اما در بررسی و مطالعات بیشتر چوب به کار برده شده در این منبر، چوب چنار و گلابی تشخیص داده شده است. در واقع اسکلت اصلی منبر یعنی پایه‌های اصلی و قیدها از چوب چنار و قطعات داخل آلت‌ها و لقطها از چوب گلابی است.^۳

تصویر (۱): منبر مسجد جامع نایین، نگارندگان، تابستان ۱۳۹۲

کتیبه‌های منبر مسجد جامع نایین

کتیبه‌های خطی، گروهی از تزیینات قطعات این منبر است. این کتیبه‌ها به خط نسخ و ثلث نوشته شده‌اند. حروف کلمات این کتیبه‌ها مسطح و بدون هیچ‌گونه انحنايي، هم‌سطح با حاشیه کار درآورده شده‌اند و برش آنها کاملاً عمودی است. در سمت چپ اتاقک، بر حاشیه بالایی و پایینی شبکه نرده نشیمنگاه، کتیبه‌ای به زبان عربی به خط نسخ کنده‌کاری شده است. متن این کتیبه - که در آن به نام اهداکننده و زمان ساخت آن اشاره شده - به این شرح است: «وقف الصدر الاجل المنعم المحترم ملک التجار جمال الدین حسین ابن المرحوم عمر بن عقیف هذا المنبر علی مسجد الجامع مدینه النایین تقبل الله

۱. بلاغی، تاریخ نایین، ص ۸۸ و ۹۰.

۲. به اتصال ایجادشده بین دو عضو چوبی که یکی از آنها خالی شده است تا سر تراشیده‌شده دیگری را بگیرد، گفته می‌شود. این اتصال که معمولی‌ترین اتصال گوشه است از نظر ساخت ساده بوده و استحکام آن نیز خوب است.

۳. سهرابی نصیرآبادی، مطالعه حفاظت و مرمت منبر مسجد جامع نایین، ص ۴۹۰.

منه في رجب سنه احدى عشر و سبع مائه.» بر قسمت بالای جانب راست منبر کتیبه ای به خط ثلث برجسته نوشته شده است که بر نام سازنده آن دلالت دارد (تصویر ۲) که بدین شرح است: «عمل استاد افتخار الصنائع محمود شاه بن محمد نقاش کرمانی. خدایش بیامرزد، هر که فاتحه خواند به جهت ...»

تصویر (۲): کتیبه زیر نشیمنگاه منبر مسجد جامع ناین، نگارندگان، تابستان ۱۳۹۲

از متن کتیبه‌ها معلوم می‌شود که منبر مذکور در رجب سال ۷۱۱ هجری به دست «جمال‌الدین حسین» وقف شده و سازنده آن محمود شاه کرمانی بوده است. در قسمت پایین سردر منبر آیه ۱۲۰ سوره مائده به خط نسخ برجسته بر زمینه چوبی نوشته شده است: «لِّلّٰهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلٰی كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ.» لچک‌های دهانه ورودی اتاقک بر روی پایه‌هایی به شکل گلدان و هلال قرار گرفته (تصویر ۳) که دارای سر ستون‌های مستطیل شکل است. بر روی بخش مستطیل شکل سمت راست عبارت «الملک الله»، و بر روی بخش مشابه قسمت چپ عبارت «العظمة الله» کنده‌کاری شده و سقف اتاقک نیز از قطعات چوبی هلالی تشکیل شده است.

تصویر (۳): دهانه اتاقک منبر مسجد جامع ناین

(سهرابی نصیرآبادی، مطالعه حفاظت و مرمت منبر مسجد جامع ناین)

نقوش منبت منبر مسجد جامع ناین
قطعات مختلف منبر به طریق منبت با اشکال هندسی و ختایی و کتیبه تزیین شده اند. دیماندر این باور است که به طور کلی نحوه منبت‌کاری این منبر برگرفته از روش دوره سلجوقی است؛ چرا که هنر

کنده کاری عصر مغول به همان سبک سلجوقی بوده است، با این تفاوت که طرح‌ها مفصل‌تر، پیچیده‌تر و پرکارتر گشته، ولی اشکال هندسی در زمینه طرح‌های ختایی به صورت متداخل با برش‌های عمیق اجرا می‌شود.^۱ ضعیف بودن نحوه کنده کاری قطعاتی غیر از سردر، باعث شده تا برونشترین تاریخ ۷۱۱ هجری را نادیده گیرد و بگوید: «... ما در این رأی موافق نیستیم؛ زیرا تصور می‌شود که این منبر مربوط به قرن پنجم یا ششم ق است؛ زیرا سبک و تزیین آن خیلی شبیه به اثر سامره و سبک طولونی و گچ‌بری‌های مسجد جامع نایین است.»^۲ اما وجود تاریخ ۷۱۱ هجری این مسئله را روشن می‌سازد که منبر مذکور مربوط به اوایل قرن هشتم هجری است، ولی به عللی همه قطعات تا آن اندازه از هنر کنده کاری خوب، غنی نگشته‌اند. شاید در موقع ساخت، قطعات مرغوب‌تر مانند سردر منبر، کار استاد و سایر قطعات کار شاگردان بوده است.

پوپ می‌نویسد: «در سده هشتم ق هنر حکاکی روی چوب زمینه‌ای برای رقابت میان دو اصل متقابل تزیین‌گری فراهم می‌آورد: [یکی] نظام هندسی که در آن گره‌بندی‌های پیچیده یا چندضلعی‌های متقاطع صورت می‌پذیرد و در سوی مقابل، تزیین شده با نقش‌مايه‌های غنی و سنتی ختایی که پیچ و خم‌های درهم‌تنیده ظریف‌تر آنها، نظام هندسی را برنمی‌تابد، ولی در عین حال ضرباهنگ موجود در طرح‌های سیالشان آنها را به همان اندازه مهار می‌سازد.»^۳ در این منبر نیز شاهد تقابل نقوش هندسی و ختایی هستیم که به نوعی تکمیل‌کننده یکدیگر هستند. از لحاظ نوع نقوش به طور کلی این منبر با نقوش هندسی و ختایی و در قسمت‌هایی با نقوش اسلیمی تزیین شده است. قطعات مستطیلی شکل گره‌های دو پهلوئی منبر که خود براساس نقوش هندسی کار شده‌اند، دارای یک طرح اصلی هستند که بر زمینه‌ای از نقوش ختایی و برگ‌های مدور یا گردش‌های اسلیمی منتهی می‌شوند. تقریباً تمام قطعات با جزئی‌ترین تفاوتی در طرح اصلی، مشابه به یکدیگر کار شده‌اند. به جز قطعات مستطیل شکل، قطعات مربع کوچک میان گره چهار لنگه در دو بخش مستطیلی زیر اتاقک منبر نیز با انواع طرح‌های هندسی مزین گشته‌اند. همچنین قطعات مثلثی شکل پهلوئی منبر در زیر نیز با طرح‌های ختایی و بندهای اسلیمی تزیین شده‌اند.

منبر مزبور مدخلی از چوب منبت کاری دارد که در قسمت فوقانی پله اول منبر قرار گرفته است. (تصویر ۴) قسمت میانی سردر منبر به شکلی کاملاً استادانه گره چینی شده است. این گره چینی با فن گره چینی توپر (آلت و لقط) و با استفاده از نقوش شش و طبل تکمیل شده و فضای درون نقوش

۱. دیماندا، راهنمای صنایع اسلامی، ص ۱۲۳.

۲. محمدحسن، تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام، ص ۲۸۱، به نقل از: برونشترین، ج ۶، ۲۶۱۷.

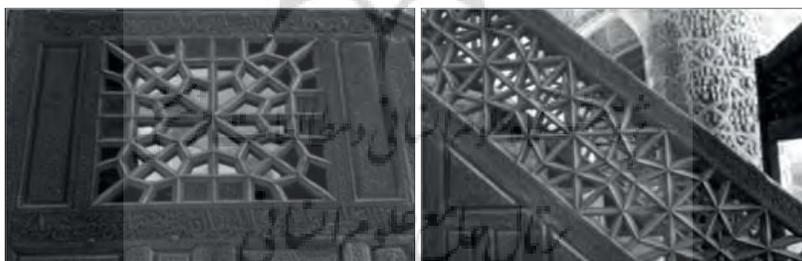
۳. پوپ، سیری در هنر ایران از دوره پیش از تاریخ تا امروز، ص ۳۰۳۵ - ۳۰۳۴.

هندسی نیز با نقوش ختایی منبت شده است. (تصویر ۵) منبت عمیق در سردر منبر زیبایی صد چندان به این منبر بخشیده است. می‌توان گفت عمق منبت این قسمت از منبر، از عمق منبت دیگر جاهای منبر بیشتر است. حاشیه دورتادور مدخل منبر نیز با نقوش ختایی و اسلیمی منبت شده است.

تصویر (۴): راست، سردر منبر مسجد جامع ناین، نگارندگان، تابستان ۱۳۹۲

تصویر (۵): چپ، طرح خطی طبل ته بریده با نقش اسلیمی، منبر مسجد جامع ناین، ترسیم: نگارندگان دو نرده کنار پله‌ها که در دو طرف منبر به صورت گره چینی ساخته شده، در بردارنده نقش هشت و چهار لنگه است. (تصویر ۶) تاج منبر که بخش فوقانی اتاقک را تشکیل می‌دهد، شامل سه بخش است: بخش پایین تاج که به روش گره چینی توپر (آلت و لقط) گره کاری توپری با طرح بازوبند و مربع است؛ بخش میانی که شامل قسمت مقرنس گونه است، و بخش فوقانی تاج که از گره چینی مشبکی با طرح شش در شش تشکیل شده که خطوط شیارگونه‌ای بر روی آن کنده کاری شده است. این منبر دارای هشت پله است و هر پله نیز تزیینات متفاوتی نسبت به پله قبل دارد. نوع گره هندسی پله اول گره هشت و چهار لنگه، پله دوم گره شش کند، پله سوم گره شش و طبل درهم، پله چهارم نیز شش و طبل درهم، پله پنجم گره ده پیلی، پله ششم گره شش و طبل درهم، پله هفتم گره مربع آلت و لقط درهم و پله هشتم نیز گره شش و طبل درهم است، به صورتی که تزیینات ختایی و اسلیمی، داخل نقوش هندسی را پر کرده‌اند. سه جانب اتاقک منبر را نرده‌های مشبک فراگرفته است که در میانه این نرده‌ها گره هشت در یک کادر مربع گره چینی شده‌اند. (تصویر ۷)

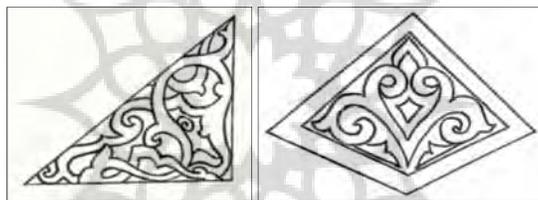
تصویر (۶): راست، نرده‌های کنار پله‌های منبر مسجد جامع ناین، نگارندگان، تابستان ۱۳۹۲

تصویر (۷): چپ، گره هشت، منبر مسجد جامع ناین، نگارندگان، تابستان ۱۳۹۲

نقوش ختایی در این منبر گاه به صورت ریسمان مانند در امتداد هم در لابه‌لای نقوش هندسی به صورت پُرکننده فضای بین نقوش حکاکی شده‌اند و یا به اقتضای گره‌ای که آن را تکمیل می‌کنند، در یکدیگر گره می‌خورند. در بخش فوقانی منبر دیوارهای اتاقک، فرم طاق مانند دارد و از دو بخش لچکی شکل قرینه تشکیل شده است. این قطعات به صورت یکپارچه بوده که سرتاسر آن با طرح های ختایی تزیین شده است. در بخش لچک مانند دهانه‌های اتاقک، دو دایره مسطح بدون نقش دیده می‌شود. سرتاسر بدنه منبر از جمله بخش مستطیل شکل و مثلثی بدنه لقطه^۱ با نقوش درهم پیچیده ختایی کنده کاری شده است. (تصویر ۸) ردیف‌های کنار هم ورودی نیز از همان گل‌های هندسی داخل قطعات مستطیل شکل بدنه و با همان زمینه ختایی تزیین شده‌اند. طرح‌های اسلیمی معمولاً با قرینه‌سازی و ترکیب‌های چشم‌نواز در سطح کار پراکنده شده و به منبر جلوه خاصی بخشیده است. (تصاویر ۹ و ۱۰)

تصویر (۸): پهلوی منبر مسجد جامع نایین، نگارندگان، تابستان ۱۳۹۲

تصویر (۹): راست، طرح خطی تزیینات ختایی قاب ردیف بالای تاج اتاقک منبر مسجد جامع نایین،

ترسیم: نگارندگان

تصویر (۱۰): چپ، طرح خطی قطعه مثلثی شکل زیر پله با تزیین ختایی، ترسیم: نگارندگان

منبر مسجد جامع سوریان (۷۷۱ ق)

منبر چوبی منبت‌کاری شده مسجد جامع سوریان فارس در قرن هشتم هجری هم‌زمان با دوره ایلخانی در «بوانات» استان فارس ساخته شده است. این منبر در تالار ایلخانی، بخش دوره اسلامی

۱. «لقطه»، سطوح، اشکال و نقش‌مایه‌هایی هستند که در گره‌های هندسی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند و عامل تزیین گره‌ها به حساب می‌آیند.

موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. (تصویر ۱۱) منبر بدون تاج و دارای یازده پله و دو لنگه در است که روی پله دوم قرار دارد. درگاه این منبر دارای دو جفت ستون است که دوتا در جلوی پله و دوتای دیگر در انتهای کف پله دوم واقع است و حد فاصل بین این دو را گره چینی مشبک پر کرده است. منبر از مسجد جامع سوریان فارس به موزه ملی ایران منتقل شده، اما در وضعیتی نبوده که اکنون در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود، بلکه بسیاری از قسمت‌های آن بر اثر مرور زمان شکسته، پوسیده و یا تخریب شده بود. این وضعیت تا سال ۱۳۷۵ ادامه داشت و سپس مرمت شد.^۱

تصویر (۱۱): منبر مسجد جامع سوریان، آرشپو موزه ملی ایران (خرداد ۱۳۹۲)

این منبر از نمای پهلو به صورت یک مثلث قائم الزاویه با نسبت ۴×۳ ساخته شده است. در قسمت جلوی این منبر آیه ۲۵۵ سوره بقره به خط ثلث و بدون پس‌زمینه حکاکی شده و در ادامه آمده است که این منبر و مسجد جامع، بنا به دستور «خواجه عزوالدوله والیدین المظفر الملک» در سال ۷۷۱ هجری ساخته شده است.^۲ در دو طرف این منبر نوعی گره چینی براساس نقش هندسی گره هشت و طبل و طیفه، تقسیم‌بندی سطح جانبی منبر را عهده‌دار هستند. با آنکه این منبر حدود ۶۰ سال پس از منبر «مسجد سلطان محمد خدابنده» ساخته شده، گره چینی مشابه آن دارد.^۳ البته شیوه اجرا و عناصر مثبت‌کاری منبر سوریان نسبت به آن تفاوت‌هایی دارد. منبر از چوب چنار ساخته شده

۱. ساریخانی، آشنایی با ساخت منبر مسجد جامع سوریان، ص ۶۲. از جمله قسمت‌های مرمت‌شده عبارت است از: ورودی‌های مشبک منبر، قسمت بالای چارچوب ورودی - که آن را خراطان تراشیده و در محل فعلی آن نصب کرده‌اند - و نیز قسمت‌هایی از کتیبه منبر که مرمتگر آن را با تلاش فراوان، به شکل و طرح اولیه خود درآورده است. (ساریخانی، آشنایی با ساخت منبر مسجد جامع سوریان، ص ۶۲)

۲. مشکوتی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ص ۲۲۴ - ۲۲۳.

۳. کیانمهر، ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت صفوی، ص ۳۰.

و در تزئین آن از چوب گلابی، گردو و چنار استفاده گشته^۱ و سطح آن به وسیله روغن جلا پوشانده شده؛ به گونه‌ای که ضخامت این لایه از ضخامت لایه سطحی منبر مسجد جامع نایین بیشتر بوده و به مرور زمان تغییر رنگ داده است. تزئینات ظریفی که در ساخت آن به کاررفته، این اثر تاریخی را به یکی از نمونه‌های منحصربه‌فرد آرایه‌های چوبی ایران در قرن هشتم هجری بدل کرده است.

کتیبه‌های منبر مسجد جامع سوریان

در چارچوب منبر، کتیبه‌ای به خط ثلث وجود دارد که در آن نام واعظ و تاریخ ساخت آن نوشته شده است. متن کتیبه چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم ام هذه العماره المبارکه المنبر و المسجد جامع صاحب الاعظم الاعدل الاحکم دستور الوزراء مفخر ایران الخواجه عزالدوله و الدین مظفر الملک عظم الله جلال قدره ابن‌الصاحب المرحوم المغفور الخواجه رکن الدوله و الدین سعد ابن‌الصاحب السعيد خواجه شمس الدوله و الدین محمد غفرالله لهما و طاب مثواهما في تاريخ ربيع الاول سنه احدى و سبعين و سبعمانه اله. قه المصطفويه.» بر قاب پایین لنگه سمت راست در، کتیبه‌ای با عبارت «لا اله الا الله» به خط ثلث جای گرفته و عبارت «محمد رسول الله» نیز در قاب لنگه سمت چپ در بوده که از بین رفته و به جای آن یک قاب ساده و جدید گذاشته شده است.^۲ براساس متن کتیبه، این منبر به امر خواجه عزالدوله و الدین مظفر در سال ۷۱۱ هجری ساخته شده است. کتیبه دیگری در انتهای پله یازدهم در بالای منبر قرار دارد که آیه ۲۵۵ سوره بقره بر روی آن به‌طور برجسته کنده‌کاری شده و بخش شبیه به محراب را دربرگرفته است.

نقوش و تزئینات منبر مسجد جامع سوریان

این منبر پوشیده از نقوش مختلف هندسی و اسلیمی و انواع گره است که به صورت مثبت تزئین شده‌اند. در این منبر نیز شاهد تقابل نقوش هندسی و ختایی هستیم. مهم‌ترین کادربندی‌های این منبر عبارت است از: تقسیم‌بندی سطح جانبی و پلکان آن که به روش گره چینی آلت و لقط براساس نقش هشت و طبل ساخته شده‌اند. در ورودی منبر بر روی پله دوم واقع شده است و دارای لنگه، یک چارچوب کتیبه‌دار و یک سردر تزئینی است. این سردر شامل نقوش اسلیمی کنده‌کاری شده و رنگ قرمز در برخی نقاط است. در مثبت‌کاری داخل کادرهای ترنجی بالای سردر از عناصر اسلیمی مثل چنگ اژدری و ساده و سربند تاجی استفاده کرده‌اند که هر دو ترکیب‌بندی ترنجی ساقه

۱. همان.

۲. شهیری، تجلی قرآن در هنرهای سنتی ایران، ص ۲۲.

ضربدری و گردش حلزونی دارند. البته در این ناحیه هنوز اسلیمی های خرطومی نیمه محذب به تقلید از سبک مغولی دیده می شود.^۱ درگاهی این منبر دارای دو ستون واقع در جلوی پله دوم و دو ستون دیگر در انتهای پله دوم است که حد فاصل بین آنها با نقوش هندسی به صورت مشبک گره چینی شده است. در بالای هر یک از این دو ستون ها یک قطعه خراطی شده مشابه قرار دارد. این در شامل دو لنگه است که در بخش پایین آن یک قاب تقریباً مربع شکل به وسیله نقوش ختایی مثبت شده است و در بخش بالایی آن در دو کادر مستطیل شکل دو کنیبه مثبت شده است. در قسمت میانی در نیز با نقوش هندسی و به صورت مشبک گره چینی شده است. (تصویر ۱۲)

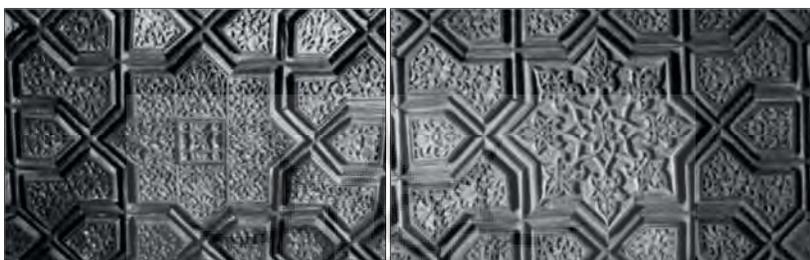

تصویر (۱۲): در منبر مسجد جامع سوریان، آرشیو موزه ملی ایران (خرداد ۱۳۹۲)

تزیینات پله ها یکسان است؛ به گونه ای که دیواره روبه رویی هر پله شامل گره چینی توپری است که سطح لقط های آن به صورت نقوش تزیینی ختایی کنده کاری شده و دو قطعه خراطی شده یکسان، در طرفین آن واقع شده است. کف پله ها ساده و بدون نقش است و در بعضی نقاط دچار شکستگی و ساییدگی شده است. نرده ها که در بین قیدهای مایل پله ها مهار شده اند، گره مشبک هشت و مربع است. این گره در محل نشستن واعظ تکرار می گردد. بخش مثلی پهلوهای منبر شامل گره چینی توپری است که در دو طرف به طور یکسان وجود دارد؛ با این تفاوت که سطح تمامی لقط ها در پهلوی چپ - به غیر از چند لقط که مرمت شده است - پوشیده از نقوش متنوع ختایی و اسلیمی است. این نقوش به طرز بسیار ظریف و استادانه بر سطح لقطها کنده کاری شده است. نقش گره به کاررفته شامل یک ستاره هشت پر یا شمسه ایرانی در میان یک هشت ضلعی متشکل از لقط های

۱. کیانمهر، ارزش های زیبایی شناسی منبت صفوی، ص ۳۲.

طلبل و سلی است که در کنار هم قرار گرفته و در سراسر پهلوئی راست و چپ تکرار می‌شود.^۱ این نقوش هندسی با نقوش گوناگون ختایی و تزیین به طرح اسلیمی، کنده کاری شده و تزیین شده‌اند. (تصاویر ۱۳ و ۱۴) در پهلوئی راست منبر فقط تعداد کمی از لقطه‌ها به‌خصوص در بخش بالای آن منبت‌کاری شده و قسمت اعظم آنها به‌طور ساده جایگزین شده است و هرچند شامل گره‌ها و شمشه‌هایی مانند طرف دیگر منبر است، داخل آنها ساده و بدون نقش است. در داخل کادرهای لچکی کنار نرده، کادر منبتی براساس نقش ختایی با عناصر گل اختر نیم‌رخ و تمام رخ و برگ آن، گل‌های اناری نیم‌رخ و گل پنج پر گرد انجام شده است. دو گل اناری شاه عباسی نیز مشاهده می‌شود.^۲ در پهلوئی سمت چپ منبر قطعات مثلثی شکل زیر هر پله به‌طور یک درمیان با رنگ قرمز و سبز تزیین شده‌اند. پهلوئی راست منبر فاقد قطعات مثلثی زیر پله بوده و مانند بیشتر لقطه‌ها، به‌جای آنها صفحه‌ای ساده قرار گرفته و ظاهراً برخلاف منبر نایین بیشتر آسیب‌دیدگی و مرمت‌ها در پهلوئی راست منبر صورت گرفته است.

تصویر (۱۳): راست، پهلوئی منبر مسجد جامع سوریان (سمت چپ منبر) آرشيو موزه ملی ایران (خرداد ۱۳۹۲)

تصویر (۱۴): چپ، پهلوئی منبر مسجد جامع سوریان، آرشيو موزه ملی ایران (خرداد ۱۳۹۲)

تحليل یافته‌ها

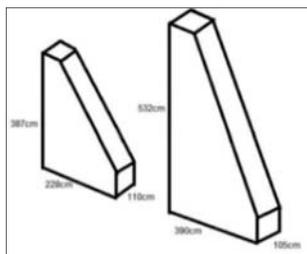
با توجه به منبرهای مورد مطالعه در این تحقیق، مشخص می‌شود که نوع چوب به‌کاررفته در این منبرها چوب چنار و گلابی است. دلیل استفاده از این چوب استحکام و مقاومت کششی آنها در برابر فشار کششی و رطوبت است. تعداد پله‌های هر دو منبر عدد فرد است و هر دو منبر دارای نرده هستند. ابعاد و اندازه‌های منبرهای مذکور تقریباً شبیه به هم بوده و چون طول و عرض آن به هم نزدیک است، به شکل متوازی الاضلاع نزدیک است. (تصویر ۱۶) هر دو منبر از نمای پهلو به

۱. شهیری، تجلی قرآن در هنرهای سنتی ایران، ص ۲۲.

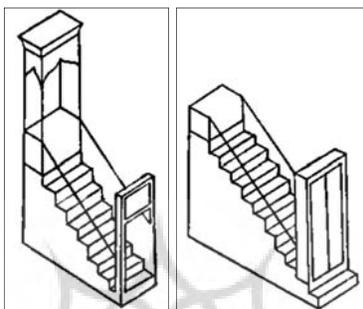
۲. کیانمهر، ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت صفوی، ص ۳۳.

صورت یک مثلث قائم الزاویه به ابعاد زیر ساخته شده‌اند:

منبر مسجد جامع نایین: مثلثی به ابعاد ۳۸۷ سانتی‌متر * ۲۲۸ سانتی‌متر * ۱۱۰ سانتی‌متر
منبر مسجد جامع سوریان: مثلثی به ابعاد ۵۳۲ سانتی‌متر * ۳۹۰ سانتی‌متر * ۱۰۵ سانتی‌متر

تصویر (۱۶): طرح تناسبات دو منبر، ترسیم نگارندگان مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان

تصویر (۱۸): راست، طرح منبر مسجد جامع سوریان ترسیم: نگارندگان

تصویر (۱۷): چپ، طرح منبر مسجد جامع نایین ترسیم: نگارندگان

کتیبه‌ها

هنرمندان، معجزه اسلام را که همان کلام الهی است - و به صورت خط برای مردم تمام اعصار و قرون متجلی گردیده - برای هنر منبت انتخاب می‌کنند تا در حقیقت به هنر خویش ارزش و قداستی معنوی ببخشند. در منبت دو منبر مسجد جامع سوریان و مسجد جامع نایین متن یا زمینه کتیبه‌ها ساده و بدون تزیین بوده و فقط کتیبه به صورت برجسته پرداخت شده است. کتیبه‌های منبر مسجد جامع نایین براساس خط ثلث و نسخ، و کتیبه‌های منبر مسجد جامع سوریان بیشتر با خط ثلث اجرا شده‌اند. مضمون کتیبه‌های منابر، عرفانی و مذهبی است و به خجستگی آن محیط اشاره دارد.

نقوش هندسی

نقوش هندسی به‌کاررفته در کنده‌کاری آثار معرفی شده معمولاً عمق کمی در حدود ۱۰ میلی‌متر دارند

که بیشتر براساس نقش هندسی گره هشت و شش ایرانی صورت گرفته است. شکل ستاره هشت‌پر به‌دفعات در منبت قرن هشتم تکرار شده است. این‌گونه طرح‌های هندسی عموماً حالت واگیره‌ای دارند و روی چارچوب درها و قاب‌ها در حاشیه‌های در منبرها اجرا شده‌اند. در جدول شماره ۱ نقوش هندسی به‌کاررفته در دو منبر مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان با نام گره‌ها و محل قرارگیری آنها بر روی منبر ارائه شده است.

جدول شماره ۱: نقوش هندسی به‌کاررفته در منبر مسجد جامع نایین

و منبر مسجد جامع سوریان

نقش منبر	منبر مسجد جامع نایین	منبر مسجد جامع سوریان
گره خفته و راسته (مورد)	قطعات پهلوهای جانبی	
گره شش و طبل درهم	زیر پله سوم چهارم ششم هشتم و قاب بالای در گاهی جلوی پله	
گره هشت و چهار لنگه	زیر پله اول نرده‌های پله	نرده‌های کنار در
گره شش در شش	ردیف الحاقی بالای تاج	
گره هشت و مربع (هشت راست)	نرده‌های دو طرف محل نشیمنگاه	نرده پله‌ها و نرده‌های دو طرف محل نشیمنگاه
گره هشت و طبل	قطعات پهلوهای جانبی	
گره ستاره شش پر	زیر پله دوم تا پله زیر نشیمنگاه	
گره بازوبند مربع و چهارقل	قاب ردیف بالای تاج اتاقک	

نقوش ختایی

در قرن هفتم و هشتم هجری اشکال و شاخه‌های نباتی تکامل بیشتری یافته و با گل و برگ‌های کوچک به‌عنوان متن (زمینه‌ای برای گل و برگ‌های بزرگ و ضخیم‌تر) تزئین شده است و بدین‌گونه ترکیبی از زیبایی را به نمایش درمی‌آورد. چنانچه بخواهیم این نقوش را از نظر ظاهری بررسی نماییم، بیشتر به نقش گیاهان و برش گلبرگ و ساقه آنها شبیه است و یا به نقش جانوران دریایی و بخشی از بدن آنها مانند بال پرده، بخش انتهایی بدن ماهی و پرندگان آبی (قو و مرغابی). در این آثار عموماً درصد به‌کارگیری اسلیمی‌ها بیش از عناصر ختایی است و هنرمندان این مقطع نیز سعی داشته‌اند تا از همه عناصر ختایی توأم در هر یک از کارهای خویش استفاده نمایند. عناصر ختایی در منبت این آثار با گستردگی زیاد ظهور می‌کند. مهم‌ترین این عناصر عبارت است از: گل‌های سه پره و پنج پره گرد و دالبردار، گل‌های سه برگی و چهار برگی نوک تیز، غنچه ختایی، برگ‌های ختایی و

همچنین گل نیلوفر و گل انار، و گل‌ها و برگ‌های سایر درختان گاه خود این اشکال نباتی زمینه‌ای برای موضوعات تزئینی دیگر کنیبه‌ها شده است. علاوه بر این عناصر، اشکالی مثل درخت سرو و نخل نیز در این آثار اجرا شده است. نمونه اشکال درخت سرو را در حاشیه سردر مسجد جامع نایین مشاهده می‌کنیم. گفته می‌شود ظهور گل اناری شاه‌عباسی برای اولین بار در سال ۷۷۱ هجری در منبر مسجد جامع سوربان دیده شده است. گل شاه‌عباسی اجرا شده در منبر سوربان شباهت زیادی به گل‌های شاه‌عباسی دوره صفوی دارد.^۱ در جدول شماره ۲ نقوش ختایی با تقسیم‌بندی گروهی برگ، پیچک و گل‌ها و محل قرارگیری این نقوش بر روی منبر ارائه شده است.

جدول شماره ۲: نقوش گل و برگ (ختایی) به کاررفته در منبر مسجد جامع نایین

و منبر مسجد جامع سوربان

منبر	نقش	برگ	پیچک‌های متواتر	گل سه، چهار و پنج پری	گل اناری
منبر مسجد جامع نایین	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و اتاقک و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و اتاقک و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و اتاقک و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و اتاقک و تاج سردر	
منبر مسجد جامع سوربان	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	

همان‌گونه که جدول شماره ۲ نشان می‌دهد، نقشی مانند گل اناری در منبت منبر سوربان دیده می‌شود که در منبت منبر مسجد جامع نایین نیست که شاید بتوان تقدم و تأخر زمانی ساخت این دو منبر را دلیلی بر آن دانست؛ زیرا گل‌هایی مانند گل اناری در اواخر قرن هشتم وارد منبت‌کاری شد و در دوره‌های بعد تکمیل گردید و به صورت گل شاه‌عباسی درآمد.

نقوش اسلیمی

نقوش اسلیمی از حدود قرن هشتم هجری حالتی بسیار ظریف یافت. این ظرافت در آثار منبر مسجد

۱. همان، ص ۵۵.

بررسی تطبیقی طرح و نقش منبر مسجد جامع نایین و منبر مسجد جامع سوریان □ ۴۷

جامع سوریان بیشتر است. معمولاً در آثار منبت این دوره ساقه‌های اسلیمی تابع ترکیب‌بندی هستند، ولی محل قرارگیری عناصر دیگر مانند سربندها بسته به شیوه هنرمند است. در این آثار سربندهای اسلیمی متعددی که در جدول شماره ۳ به چهار نوع آن اشاره شده: سربند صنوبری، سربند لاله‌ای، سربند مثلی و سربند لوزی.

جدول شماره ۳: نقوش اسلیمی به‌کاررفته در منبر مسجد جامع نایین

و منبر مسجد جامع سوریان

منبر	نقش		چنگ اسلیمی				سربند اسلیمی		
	ساده	دهن اژدری	خرطومی	بادبزنی	سربند صنوبری	سربند لاله‌ای	سربند مثلی	سربند لوزی	
منبر مسجد جامع نایین	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و سردر و دهانه ورودی اتاقک	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و سردر و دهانه ورودی اتاقک	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و سردر و دهانه ورودی اتاقک		تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و حاشیه زنده‌های کنار پله‌ها و نشیمنگاه	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و سردر و دهانه ورودی اتاقک	سردر و پله‌ها	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و سردر و دهانه ورودی اتاقک	
منبر مسجد جامع سوریان	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و مثلی‌های زیر پله‌ها	تاج سردر منبر	تاج سردر منبر و در تزیینات کتیبه بالای نشیمنگاه	تزیینات گره چینی در پهلوه‌های منبر و تاج سردر منبر	

همان‌گونه که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، در میان این سربندها نوع لاله‌ای آن ارجحیت داشته و به میزان بیشتری به کار رفته است. در طرح منبای این آثار از میان عناصر اسلیمی نوع خرطومی و ساده حالتی کشیده و ظریف به خود می‌گیرد. چنگ اسلیمی دهن اژدری را نیز در منبت‌کاری ایرانی می‌توان مشاهده نمود که حالت ساده‌تری دارد.

نتیجه

پیشینه تاریخی منابر اسلامی موجود نشان می‌دهد که منابر مسجد جامع سوریان و نایین به دلیل قدمت نسبتاً زیاد و ارزش هنری و فنی، از اهمیت بسیاری برخوردارند. این آثار با طرح‌های بدیع، نقوش متنوع، گره چینی دقیق و کتیبه‌های کنده‌کاری و با تزیینات انواع خط ثلث بی‌نظیر، اطلاعات

ارزشمندی از هنرهای چوبی و اعتقادات مذهبی از دوره خود در اختیار ما قرار می‌دهند. صنعتگر و سازنده منبر با آگاهی از علم و خواص چوب‌ها، آن را با اتصالات و ترکیب قطعات متعددی (گره چینی، کنده‌کاری) ساخته است تا گذشته از زیبایی بصری منبر، از نفوذ رطوبت و گرما از قطعه‌ای به قطعه دیگر جلوگیری کند.

مطالعات حاکی از آن است که نقوش و تزیینات منبرهای مسجد جامع نایین و مسجد جامع سوریان در کلیات نقوش رابطه نزدیکی با هم دارند که می‌توان دلیل آن را ناشی از شباهت در شیوه اجرای آثار در منبت دانست، ولی از نظر ظرافت طراحی کیفیت مواد به‌کاررفته تفاوت‌هایی وجود دارد که دلیل آن به شیوه و سبک هنرمندان باز می‌گردد. نقوش هندسی به‌کاررفته در این دو منبر بیشتر براساس گره هشت و شش ایرانی صورت گرفته و شکل ستاره هشت‌پر نیز به‌دفعات تکرار شده است. نقوش اسلیمی این منابر از لحاظ شکل کلی و ترکیب‌بندی مشابه هستند؛ از جمله چنگ‌های اسلیمی ساده، دهن اژدری و خرطومی و سربندهای صنوبری و لاله‌ای - که نوع لاله‌ای آن ارجحیت دارد - ولی از لحاظ نحوه پرداخت نقوش، در منبر مسجد جامع سوریان ظرافت بیشتری دیده می‌شود. نقوش ختایی منبر مسجد جامع نایین نیز از لحاظ شکل کلی و ترکیب‌بندی و نحوه روسازی، مشابه نقوش ختایی منبر مسجد جامع نایین است. فقط در منبر مسجد جامع سوریان پرداخت دقیق‌تری به منبت نقوش شده است. نقشی مانند گل اناری در منبت منبر مسجد جامع سوریان دیده می‌شود که در منبت منبر مسجد جامع نایین نیست که شاید بتوان تقدم و تأخر زمانی ساخت این دو منبر را دلیلی بر آن دانست؛ زیرا گل‌هایی مانند گل اناری در اواخر قرن هشتم وارد منبت شده است. ساختار و طراحی کلی منبرها و کتیبه‌ها تقریباً از الگویی واحد پیروی می‌کنند و دارای یک قالب مشترک هستند، اما هر کتیبه‌ای به صورت یک اثر هنری واحد با توجه به فضا و ابعاد پیرامونش طراحی شده است. بررسی نقوش منبت، غیر از آنکه می‌تواند منبع مهمی برای مطالعات تطبیقی در سایر ابنیه دوره اسلامی باشد، نکات مهمی را در خصوص ویژگی‌های تزیینی دوره‌های مختلف هنر و معماری اسلامی روشن می‌سازد.

منابع و مأخذ

۱. آیت‌الله زاده شیرازی، باقر، محمد کریم پیرنیا و محمد ماهر النقش، مساجد ایران (مسجد جامع اصفهان)، تهران، انتشارات موزه رضا عباسی، ۱۳۵۸.
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی، مرآت البلدان، ج ۴، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محمدشاه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.

۳. امینی، فهیمه، «مسجد جامع نایین»، میراث جاویدان، سال دهم، ش ۳۸، ۱۳۸۱.
۴. بلاغی، عبدالحججه، تاریخ نایین، تهران، چاپخانه مظاهری، ۱۳۶۹.
۵. بورکهارت، تیتوس، هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۵.
۶. بیرجندی، محمدباقر، کبریت الاحمر فی شرائط المنبر، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۷.
۷. پوپ، آرتور، سیری در هنر ایران از دوره پیش از تاریخ تا امروز، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.
۸. پیرنیا، محمد کریم، شیوه‌های معماری ایران، تدوین مهندس غلامحسین معاریان، تهران، هنر اسلامی، ۱۳۶۹.
۹. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، سیروس، بی‌تا.
۱۰. دیمانند، موریس اسون، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی فرهنگی، چ ۱، ۱۳۳۶، ج ۲، ۱۳۶۵.
۱۱. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، آثار ملی اصفهان، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی مصور، ۱۳۵۳.
۱۲. الزیارت، احمد حسن و مصطفی، ابراهیم، محمدعلی نجار و حامد عبدالقادر، المعجم الوسیط، تهران، بی‌نا، ۱۳۸۷.
۱۳. ساریخانی، مجید، «آشنایی با ساخت منبر مسجد جامع سوریان»، میراث جاویدان، سال سیزدهم، ش ۴۹، ۱۳۸۴.
۱۴. السمهودی، علی بن عبدالله، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفی، ج ۲، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۱ ق.
۱۵. سهرابی نصیرآبادی، مهین، مطالعه حفاظت و مرمت منبر مسجد جامع نایین، استاد راهنما: دکتر باقر آیت‌الله زاده شیرازی، اصفهان، دانشکده پردیس اصفهان، ۱۳۶۹.
۱۶. شهری، شهاب، «تجلی قرآن در هنرهای سنتی ایران»، گلستان قرآن، دوره جدید، ش ۷۳، ۱۳۸۰.
۱۷. فرشته‌نژاد، مرتضی، گره‌سازی و گره‌چینی در هنر معماری ایران، تهران، انجمن آثار ملی مصور، ۱۳۵۶.
۱۸. کونل، ارنست، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، چ ۲، تهران، توس، ۱۳۵۵.
۱۹. کیانمهر، قباد، ارزش‌های زیبایی‌شناسی منبت صفوی، رساله دکتری، استاد راهنما: دکتر مجتبی انصاری، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۳.
۲۰. گل محمدی، جواد، «تاریخچه منبر و جایگاه آن در اسلام»، ماهنامه، مسجد، ش ۱۰، ۱۳۷۳.

- ۵۰ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، س ۶، تابستان ۹۴، ش ۱۹
۲۱. محمدحسن، زکی، *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، ترجمه محمدعلی خلیلی، ج ۳، تهران، اقبال، ۱۳۶۶.
۲۲. مشکوتی، نصرت‌الله، *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*، نشریه سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران، تهران، ۱۳۶۹.
۲۳. نجفی، محمدباقر، *مدینه‌شناسی (ویرایش جدید)*، تهران، نشر مشعر، ۱۳۸۶ ش.
۲۴. نیک نژاد، کریم، *نشریه اداره فرهنگ استان دهم، سال سوم، ش ۲۰*، اصفهان، ۱۳۳۷.
۲۵. هیلن براند، رابرت، *معماری اسلامی فرم و عملکرد و معنی*، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری شهرداری تهران، ۱۳۸۶.
۲۶. ویلبر، دونالد و لیزا گلمبک، *معماری تیموری در ایران و توران*، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
۲۷. ویلسن، ج. کریستی، *تاریخ صنایع ایران*، ترجمه عبدالله فریار، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۷۱.
28. Peterson, Andrew, *Dictionary of Islamic architecture*, routledye, London and Newyork, 1996.
29. Mayer, L.A, *Islamic woodcarvers and their works*, Geneva, 1958.

